

Nagy Éva

A külföldi működőtőke-befektetések és a gazdasági növekedés összefüggéseinek vizsgálata európai példák alapján

Az elmúlt évtizedben a külföldi működőtőke szerepéről és a multinacionális vállalatok jelenlétének gazdasági hatásairól Magyarországon is számos tanulmány jelent meg. A tanulmány azt a kérdést járja körül, hogy milyen szerepet játszottak a külföldi működőtőke-befektetések (azok jellege, nagysága stb.) Magyarország átalakulásában, modernizációjában és világkereskedelembé való integrálódásában. A rövid elméleti és történelmi áttekintést követően bemutatja néhány olyan európai ország tapasztalatait, amelyeket gyakran említ a szakirodalom Magyarországgal összehasonlítva, mivel méretük, lakosságuk, földrajzi elhelyezkedésük, valamint gazdasági fejlettségi szintjük alapján hasonló gazdaságpolitikai dilemmák és választások elé kerültek, majd megvizsgálja, hogy milyen hatással volt a külföldi működőtőke beáramlása az adott gazdaságok növekedésére és – szélesebb értelemben – társadalmi fejlődésére, valamint azt is, hogy az milyen nem kívánatos következményekkel is járt.

A külföldi működőtőke-befektetések és a növekedés viszonyának vizsgálatánál az összehasonlító gazdaságtan szemléletmódjára építettem, azaz nem pusztán a gazdaság teljesítményét mutató indikátorokat veszem figyelembe, hiszen e szemléletben nem a(z adott pillanatban) legjobb kibocsátási mutatót jelentő országot illeti a legnagyobb elismerés. Ez a diszciplína a fejlődést a növekedésnél szélesebben értelmezi, a környezeti egyensúly megőrzését és a társadalom viszonyainak civilizálását legalább olyan fontos célnak tekinti, mint a mennyiségi mutatók javítását. Mindezekből az következik, hogy a kelet-európai gazdasági átalakulás sikerességének vagy kudarcának megítélésekor a mennyiségi mutatók ugyan lényeges információkkal szolgálnak, de mégsem lehet az eredményeket azokkal azonosítani (Bara 2000:39. A külföldi működőtőke-befektetések gazdasági átalakulásban játszott szerepének megítélésekor tehát nem csupán annak a makrogazdasági mutatókra gyakorolt pozitív hatásai érdekelnek, hanem az is, hogy 'civilizálódott-e' a társadalom, javultak-e a minőségi teljesítménymutatók, az emberi tőkébe és a humán infrastruktúrába irányuló befektetések.

A külföldi működőtőke-befektetések közép-kelet-európai – elsősorban magyarországi – átalakulásban játszott szerepének vizsgálatánál összehasonlításként olyan európai országokat választottam, amelyek történelmi, kulturális és gazdasági fejlődésük tekintetében több hasonlóságot mutatnak Magyarországgal, mint egyéb, az FDI vonzása szempontjából jelentős (fejlődő és fejlett) országok. Tettem ezt azért is, mert ezek az országok sikerrel (amely ugyan különböző mértékű volt) járták be azt az utat, amely a most csatlakozó országok előtt áll, azaz a fejlett Európai Unió perifériájáról a félperifériára, illetve a centrumra vezető utat.

Elméleti háttér: A külföldi közvetlen beruházások helye a nemzetközi tőkeáramlásban

A szakirodalomban a nemzetközi *tőkeáramlás formáit* megkülönböztetik az ügyletet lebonyolítók szerint (egyéni vagy hivatalos), a lejárati ideje szerint (rövid lejáratú vagy hosszú lejáratú), s ezen belül a hosszú lejáratú tranzakciók történhetnek *közvetlen beruházás* formájában, amikor a befektető ellenőrzést gyakorol a vállalat felett, vagy *portfolió beruházás*ként, ahol a befektető a befektetés hozamában érdekelt.

Ezen megkülönböztetések egyik célja az, hogy segítségével külön lehessen választani a nemzetközi kereskedelmet finanszírozó ügyleteket a spekulatív veszteségeket okozóktól, illetve a gazdaságból gyorsan kivonható 'forró pénzt' a hosszú távú, a gazdaság fejlődését elősegítő befektetésektől. Ugyanakkor gyakran éppen a szakmai befektetőknek állhat érdekében valamely helyi vetélytárs kiiktatása, vagy legalábbis bekebelezése. Az is köztudott, hogy bár a működőtőke-befektetések jóval kevésbé likvidek és könnyen mozgathatók, mint a spekulációs céllal beáramló forró pénzek, a hosszú távú befektetések tartósságára sincs garancia; a befektető, a gyakran több országban termeltető multinacionális vállalat – mivel kevésbé kötik társadalmi és kulturális megfontolások – megszüntetheti a gyártást az adott országban, ha az már nem versenyképes számára. (Hamar 1995b: 54)

Közvetlen beruházás (FDI) alatt egy vállalat külföldi leányvállalatok létesítésére, vagy az adott országban található vállalatok részvényeinek felvásárlására fordított beruházásait értjük. Ezek azonban nem feltétlenül jelentenek tőkeáramlást, hiszen gyakran előfordul, hogy a befektetett tőke hozadékát az adott országban újra befektetve a meglévő vállalat részvényeit felvásárolják, vagy új vállalatot hoznak létre. A külföldi közvetlen beruházásokban legaktívabb szerepet a – tőkében gazdag országokban működő – multinacionális vállalatok játsszák, amelyek azonban a várakozásokkal ellentétben nem a fejlődő, hanem főként a fejlett országokban eszközölnek befektetéseket.¹

A működőtőke kivitelének *motivumai* szerteágazóak. (Láng 1985:111) A legfontosabb és legáltalánosabb cél a profit maximalizálására való törekvés, emellett azonban egyéb mozgatórugók is szerepet játszanak. Ilyenek lehetnek például: új piac meghódítása, már megszerzett piac megtartása, munkaintenzív termelésnél a helyi, olcsó munkaerő biztosítása, nyersanyaghoz való hozzáférés, állami támogatások, garanciák, adókedvezmények kiaknázása. A világgazdaság extenzív növekedésének időszakában a tőkekivitel fő motívuma a nyersanyagforrások és az olcsó munkaerő biztosítása volt. S bár tagadhatatlan, hogy az olcsó munkaerő ma is vonzó a működőtőke számára, mára a hangsúly egyéb szempontok felé tolodott el. Napjainkban a tőkekivitel mozgatórugói közül egyre inkább előtérbe kerül a *technológiai monopólium* megszerzése illetve megtartása, hiszen ez tudja biztosítani a végső cél érvényesülését, a profit maximalizálását. (Láng 1985:113) A csúcstechnológiával rendelkező multinacionális vállalatok képesek ugyanis arra, hogy technológiai-szervezeti fölényük birtokában nemzetközi szinten szervezzék meg termelésüket, és egyidejűleg használják ki a különböző országok eltérő adottságaiból származó előnyöket. Leghatékonyabban külföldi tőkebefektetések révén teremthető meg a hazai technológia és

¹Ezt a tényt Hamar (1995:55) azzal magyarázza, hogy a kereskedelem ('second best solution') és a tényezőmobilitás egymást helyettesítő, míg a kereskedelem és a közvetlen beruházások egymást kiegészítő, komplementer hatásúak.)

termékek külföldi felvevő piaca, másrészt pedig lehetővé válik az anyaországban elavult technika exportálása és az anyavállalat gyors átállása a legújabb technikára.

A nemzetközi szintű tőkeáramlási folyamatok szemléltetésére tekintsük most röviden át a *külföldi működőtőke-befektetések tendenciáit* az elmúlt évtizedekben. A második világháborút követően a közvetlen beruházások legdinamikusabb hajtómotorjai a vállalat-alapítási és –felvásárlási tevékenységén keresztül a több országot behálózó és több iparágat integráló multinacionális vállalatok lettek. A dinamikus terjeszkedés ekkor elsősorban a *feldolgozóiparban* ment végbe. Ebben az időszakban lényeges változások mentek végbe a multinacionális vállalatok szervezeti rendszerében is: a korábban jellemző vertikális felépítést (alapanyagtól a végtermékig) egyre inkább felváltotta a horizontális integráció, ahol a vállalat ugyanazt a fajta terméket, illetve annak alkotórészeit számos országban gyártatja.

A termelés internacionalizálódásával, a termékdifferenciálás nemzetközi szintűvé válásával az 1980-as években a termelési tényezők nemzetközi áramlása addig nem látott mértékben felgyorsult, s ennek következtében gyökeres változások következtek be a hagyományos nemzeti védekező eszközök hatékonyságában, a nemzeti gazdaságpolitikák mozgásterében. A külföldi működőtőke-áramlás dinamikájának felgyorsulásával párhuzamosan több tendenciaváltozás is megfigyelhető volt a 80-as években, különösen

- a külföldi működőtőke-áramlás fokozott koncentrációja a fejlett országok egymás közötti kapcsolataiban
- a külföldi működőtőke-áramlás fokozott koncentrációja a szolgáltató szférában (információ, pénzügyi, kutatásfejlesztési területeken)
- a multinacionális vállalatok fejlett országokban létesített regionális hálózatainak kiépítése.

Bár ebben az időszakban a fejlődő országokba kihelyezett tőkemennyiség is növekedett, a külföldi működőtőke-áramlás koncentrációja a fejlett országokban a harmadik világ részesedésének folyamatos csökkenését eredményezte. (*Hamar 1995b:60*)

További lényeges változás a külföldi működőtőke-befektetések *módjában* következett be: a hagyományos termelő vállalatokba investálás helyett az országhatárokon keresztül vállalati fúziók, felvásárlások és stratégiai szövetségek váltak domináns formákká.

Az 1990-es évek első felének két legjelentősebb fejleménye az 1992-ben Kínában meghirdetett 'nyitott kapu' politikája, és a közép-kelet-európai volt szocialista országokban 1989-től kezdődően bekövetkező politikai és gazdasági átalakulás. Az előbbi hatására 1993-ban – csupán egy év alatt – a külföldiek 20 milliárd dollárt fektettek be a kínai gazdaságba. Az utóbbi történések következtében, az átalakulással járó liberalizáció és privatizáció hatására megindult a külföldi működőtőke áramlása a közép-kelet-európai régióba, különösen egyes iparágakba (autóipar, papíripar, gyógyszergyártás, textil- és élelmiszeripar) és szolgáltatásokba (biztosítás, telekommunikáció).

Figyelemre méltó, hogy ebben az időszakban az 1990-es évek elején egyre mélyülő recesszió ellenére Magyarország relatív tőkevonzó képessége nagyon jó: 1989-93 között évről évre megduplázódott a hazánkba irányuló befektetések mértéke. *Hamar (1995b:67)* rámutat, hogy Magyarországon az évi külföldi működőtőke-beáramlás GDP-hez viszonyított arányát tekintve kiemelkedően magas (1993-ban már 6,3%), sőt, más jelentős tőkefelvevő országokkal összehasonlítva csaknem egyedülálló (csupán Malajziában haladja meg a külföldi működőtőke-beáramlás GDP-aránya a magyarországit, sőt egy főre vetítve az 1993-ban Magyarországra beáramló tőke értéke csaknem azonos a malajziai értékkel).

A külföldi működőtőke-befektetések világgazdasági dinamikája vonatkozásában a szakirodalom a késői hetvenes évek óta három, egymástól igen különböző jegyekkel bíró *külföldi befektetési boomot* ír le. Amint már említettük, a külföldi működőtőke-befektetések robbanásszerű növekedése a világgazdaságban a 80-as évekkel kezdődött meg. Az első boom 1979-81 között, a második olajválságot követően következett be, amikor is a beruházások növekedését az olajtermelő országok generálták, és a befektetők zöme a fejlett országok transznacionális olajvállalatai voltak. A második boomot az 1986-90 közötti időszakra teszik, ennek folyamán a legtöbb fejlett ország jelentős direkt befektetővé vált. Ezekben az években különösen Japán szerepe nőtt meg befektetőként. A legvonzóbb befektetési célponttá Kína vált, olyannyira, hogy 1990-ben már 14 milliárd dollárt tett ki a külföldi tőke nagysága, míg ekkor még a kelet-európai befektetések összértéke mindössze 2,9 milliárd dollár volt. A harmadik boom során, 1995-98 között, a befektetések mértéke minden régióban – bár különböző mértékben – emelkedett, mégis a nagy nyerteseknek az Egyesült Államok és Kína tekinthetők, ahová a teljes befektetett tőke csaknem kétharmada irányult. (Zsarnai 1999:88)

A fentiekből nyilvánvalóvá válik, hogy a szakirodalomban sokat emlegetett 'elsőként érkező előnye' a magyar gazdaság tekintetében csak a közép-kelet-európai térségre vonatkozóan érvényesül, és hogy – Hamar (1991:5) szavaival élve – a versengés ezen régió országai között a maradékért folyik.²

A külföldi működőtőke szerepe néhány nyugat-európai ország fejlődésében

Írország

A kelet-európai rendszerváltást követően és az Európai Unió tagságra való felkészülés időszakában természetesen elindult egy olyan folyamat, amelyben az elméleti és gyakorlati szakemberek elkezdtek követhető mintákat keresni, illetve más, Magyarországhoz bizonyos szempont(ok)ból hasonló országok által bejárt modernizációs utakat feltérképezni és értékelni. Az Ír Köztársaság által elért gazdasági sikerek kiemelték Írországot a kis, perifériális európai országok sorából. Azonban ma már Magyarországon is egyre több tanulmány lát napvilágot, amely az 'ír csodát', az Írország által az elmúlt évtizedekben bejárt fejlődési utat a korábbiaknál árnyaltabban és kritikusabban szemléli. Ezeknek főbb tanulságait kísérem meg az alábbiakban összegezni.

A II. világháború utáni Írország fejlettségi, iparosodási szintje, iparszerkezete tekintetében Nyugat-Európa legelmaradottabb, periférián elhelyezkedő országaihoz volt hasonlatos. Az 1950-es évek végéig importhelyettesítő politikát folytatott, amelynek gyökerei még az 1929-33-as válságig nyúlnak vissza. A külföldi feldolgozóipari beruházásokat korlátozták, a fejlesztések a hazai ipart és mezőgazdaságot célozták meg, elsősorban szubvenciók és piacvédelem révén.

A többi európai országhoz hasonlóan a világháború után az állami gazdaságpolitika neo-keynesiánus jellege erősödött meg. A túlságosan befelé forduló gazdaságpolitika korlátai azonban az ötvenes években a felszínre törtek. Az 1958-as recessziót követően az

² A szocializmus ideje alatt tiltották a közvetlen külföldi beruházásokat, azonban bizonyos országokban egyre inkább megengedték a jobban szem előtt lévő vegyes vállalatok létesítését.

ír kormány Fehér Könyvében meghirdette a *szabadkereskedelmen alapuló piacgazdaságot*, a világpiacon nyitást és az ezekre épülő *exportorientáció* koncepcióját. Mivel a hazai ipar gyenge és tőkeszegény volt, a *külföldi működőtőke fokozott becsalogatása* tűnt reális stratégiának. (Artner 2000a:10) Így a következő három évtizedben uralkodó gazdaságpolitika arra az elképzelésre épült, hogy a külföldi vállalatok gondoskodnak a szükséges tőkéről, a műszaki fejlesztésekről, a növekvő exportról és az olcsó munkaerő felszívásáról.

Írország nem csupán mérete és földrajzi helyzete okán, hanem gazdasági fejlődésében is sok hasonlóságot mutat a közép-kelet-európai országok fejlődésével. Az ír ipar fejlesztése a II. világháború óta a kormány irányításával történt, s bár a fent említett gazdaságpolitikai irányváltás határozott volt, sok szempontból nem jelentette az állami gazdaságpolitika és az állam szerepének háttérbe szorulását. Egyes elemzők szerint az alkalmazott eszközök és azok hatása több hasonlóságot mutatott a tervgazdaságokhoz, mint a piacgazdaságokhoz.³

Az 50-es évek végétől a transznacionális vállalatok vonzásának érdekében különböző ösztönzőket vezettek be, és számos állami intézményt hoztak létre. A külföldi befektetések támogatásában kulcsszerepet kapott a már 1949-ben megalapított iparfejlesztési hatóság (Irish Development Authority, IDA) és a már szintén korábban is működő Export Tanács (Irish Export Board), amely ma is jelentős exportszervező és -ösztönző szerepet tölt be. Az eredetileg regionális vállalat alapítási kedvezményeket 1956-ban kiterjesztették az egész országra. Ugyanebben az évben a pénzügyi törvény 50%-os adómentességet biztosított a feldolgozóipari exportra, amelyet 58-ban 100%-ra növeltek, s kedvezményeket nyújtottak az ipari épületek és gépek amortizációjára. (A feldolgozóipari kivitelből származó profit egészen 1990-ig teljesen adómentes volt.) Az új beruházásokhoz és az exporthoz szükséges importot vámmentessé tették, számos adókedvezményt vezettek be és a tőke- és profit-repatriálást szabaddá tették. (Artner 2000a:11) A transznacionális vállalatokat a bőkezű állami juttatások és alacsony adók mellett az angol nyelvű lakosság, a viszonylag fejlett infrastruktúra és a kedvező szabályozási környezet is vonzotta.

Mindezek – a világpiacon bővülésével együtt – kedveztek az ipari tőke beáramlásának. 1960 és 1976 között 662 külföldi beruházás jött létre, elsősorban a technológiahordozó szektorokban (elektronika, elektromos gépgyártás, gyógyszeripar). A GDP növekedési üteme a hatvanas években 4-5%-os volt. Mindez nem független attól, hogy a külföldi működő tőke részesedése az ipari termelésből folyamatosan növekedett. A külföldi tőke 1973-ra már 39%-át adta a feldolgozóipari exportnak, és 53%-át a nem-élelmiszeripari exportnak.

Írország 1973-ban csatlakozott az Európai Közösséghez. Az ír fél nagyfokú tudatosságát tükrözi, hogy a csatlakozási okmányhoz egy külön dokumentumot (30. sz. Protokoll) is csatoltak, amelyben az EK elismerte az ír kormány gazdasági-ipari programjainak szükségességét, céljait pedig a Római Szerződéssel összhangban lévő, támogatandó céloknak tekintette. (Ezek a következők voltak: a munkanélküliség csökkentése, a növekedés gyorsítása, a regionális különbségek mérséklése, az életszínvonal emelése.) A Protokoll kikötötte, hogy Írország helyzetét különleges figyelemmel kell kezelni a Római Szerződés állami segélyekről szóló részének alkalmazásakor, tehát a fenti célok megvalósításának támogatását is biztosítani tudták. Paradox módon az EK „már a csatlakozáskor engedélyez-

³ Az ír fejlődés Közép-Kelet-Európától eltérő sajátossága, hogy az ír gazdaság jelentős és tartós külső (Közös Piac-i) támogatásban részesül hosszú idő óta, de ez nem tartozik dolgozatunk tárgyához.

te Írországnak a Közösségben egyébként üldözött állami szubvenciók, adókedvezmények gyakorlatának fenntartását” (Artner 2000a:12).

A liberalizáció következtében megugró működőtőke-beáramlásnak köszönhetően az import mellett az export már a 60-as években is dinamikusan fejlődött. A csatlakozás e tendenciákat felerősítette: a 70-es években 1,6 milliárd dollár, a 80-as évek első felében pedig további 1 milliárd dollár külföldi működőtőke áramlott be az országba. Írország külkereskedelmi teljesítménye nem romlott a csatlakozás utáni években, ami pedig a későbbi taggá váló három déli perifériás országban bekövetkezett. 1975 és 1984 között az export volumenben 2,2-szeresére, értékben közel 7-szeresére nőtt. (Artner 2000a:13) Az unió piacának jelentősége Írország szempontjából egyre nőtt, és a tagság lehetővé tette a külkereskedelem diverzifikálását, és ezáltal az ír gazdaságnak a brit gazdaságtól való erőteljes függésének csökkentését.⁴

Az export áruszerkezete is pozitívan változott: a munkaigényes „tradicionalis” ágazatok (élelmiszer, dohány, textil, cipő) helyét átvették a csúcstechnológiák: az ír kivitel majdnem felét elektronikai és szoftvertermékek és gyógyszerek adták. A kereskedelem áruszerkezetének modernizációja mögött a belföldi ipar szerkezetváltozása húzódott meg: az új iparszerkezet egyértelműen a külföldi működőtőke beáramlásának hatására alakult ki, a modern szektor szinte kizárólag a transznacionális cégek irányítása alatt fejlődött ki.

A csatlakozás hatásait nehezen lehet elválasztani az egyéb, világpiacon vagy nemzeti gazdaságpolitika által okozott hatásoktól, de a 70-es években az integráció egyrészt felgyorsította az 50-es évek végén kezdődő liberalizációs folyamatot, és felerősítette annak hatásait, másrészt pedig a 70-es évek világgazdasági válsága egybeesett az ír gazdaság alkalmazkodási periódusával, vagyis a „kétféle 'sokk' egyszerre érte a gazdaságot” (Artner 1998:57). A 70-es évek világgazdasági krízise és az uniós tagsággal járó 'adaptációs sokk' látenszen súlyosbodó egyensúlytalanságokhoz vezetett, amelynek következtében Írország a 80-as években válságos időszakon ment keresztül. A költségvetés egyensúlyának megbomlásához, az állami adósság emelkedéséhez nagyban hozzájárult az is, hogy a külföldi cégek létesítésére és exportjuk támogatására szánt összegek folyamatosan meghaladták az ezektől származó bevételeket. Ekkor kezdődtek az első komoly viták a „külföldi tőke gyenge kisugárzó hatásáról” (Farkas 1998:2) és a hazai tulajdonú iparról, amelyet a kisüzemi jelleg és az alacsony verseny- és exportképesség jellemezett.

A 80-as évek során a külföldi tőke beáramlása ellenére a gazdaság általános helyzete rosszabbodott. Az infláció 1980-ban 20% fölé szökött, és a munkanélküliség is egyre súlyosbodó méreteket öltött: 1981-ben a 10, 1987-ben már a 20%-ot is meghaladta. A 80-as években a GDP éves növekedési üteme csak 1,5%-os volt, a hazai felhasználást meghatározó GNP pedig csökkent. A profitrepatriálás és a tőkekivitel meghaladta a GDP egytizedét. Felerősödtek az ír gazdaságfejlődési út és a külföldi tőke szerepe körüli viták, és „az egész addigi gazdaságfejlesztési koncepció hosszú távú fenntarthatósága kérdőjeleződött meg” (Farkas 1998:3).⁵ A viták egyik sarokköve a *duális gazdaság* kialakulása volt: a tőkeerős külföldi vállalatok modern ágazatokban, modern technológiával dolgoztak, termelékenységük, méretük nagyobb, és tevékenységük jóval profitábilisabb, mint a tradicionális

⁴ 1950-ben az ír export 90%-a, napjainkban már csak egynegyede irányul Nagy-Britanniába. Az import is jelentősen csökkent, de itt még erősebb a függés: ma is a behozatal egyharmada Nagy-Britanniából származik.

⁵ A 70-es évek végétől a liberalizációs és tőkebecsalogató gazdaságpolitikát erős belföldi kritika érte, és 1982-ben egy amerikai tanácsadó cég jelentésében a hazai ipar kiemelt támogatását javasolta (Telesis jelentés).

iparágakba szoruló, kis méretű tőkeszegény hazai vállalatoké. A hazai ipar egyre mélyebb válságba sodródott, termelési volumene csökkent és a 80-as évek derekáig a hazai iparban foglalkoztatottak száma (a hetvenes évekhez képest) 27%-kal esett vissza.

Összességében az irányváltás a korábbi gazdaságpolitikai koncepció sikertelensége és részben a külföldi tőke kedvezőtlen hatásai miatt vált elkerülhetetlenné. „A koncepcióváltást, a munkahelyteremtésre és a belső iparra való koncentrációt az EU-Bizottság anyaga szerint (i) a profitrepatriálás nagysága, (ii) az ír gazdaság és ipar erősödő dualizmusa, (iii) az export hatékonyságának, (iv) a munkahelyteremtés elégtelensége kényszerítette ki” (Farkas 1998:14).

A hibásnak bizonyult gazdaságpolitikai lépések káros hatásait az ír gazdaságra Artner (1998: 63) nyomán a következő főbb pontokban foglalhatjuk össze:

- a többnyire kis méretű ír vállalatok nem állták a nemzetközi vállalatok és áruk versenyét, egyre inkább háttérbe szorultak,
- habár a kedvezményekhez jogilag minden vállalat hozzájuthatott, azokat elsősorban a transznacionális vállalatok tudták kihasználni,
- a támogatások, kedvezmények alkalmazása a tőke javára tolt el a relatív tényezőárakat, és ez a foglalkoztatás növelése ellen hatott,
- a high-tech beruházásoknak kedvező politika a tradicionális, komparatív előnyökre épülő ágazatok (pl. élelmiszeripar) kárára változtatta meg a termelési struktúrát,
- a tőkejuttatások és adókedvezmények aránytalanul nagy tehertételt jelentettek a költségvetésnek, és hozzájárultak az eladósodáshoz.

Az egyensúly helyreállítására nemzeti fejlesztési tervet dolgoztak ki⁶, és hozzáálltak a nemzetgazdasági fejlődést gátló *ipari dualizmus felszámolásához*. Jelentős intézményi reformokat hajtottak végre a *hazai ipar támogatása* érdekében. A gazdaság dualitását azzal enyhítették, hogy a külföldi tőke közvetlen pénzügyi támogatottságának hazai iparéhez viszonyított arányát csökkentették. Természetesen előirányozták a közkiadások csökkentését, a külgazdasági mutatók javítását, továbbá a gazdaságfejlesztési ügynökségek feladatait újradefiniálták. A stabilizáció összességében a lakossági fogyasztás drasztikus csökkentése nélkül zajlott le. A terv megvalósulását a kedvező külső hatások is segítették azáltal, hogy az észak-amerikai tőke az egységesülő európai piacban Írországot hídfőállásának tekintette.

Az új gazdaságpolitikának köszönhetően a 90-es évekre a külföldi vállalatok már nettó befizetői lettek az állami költségvetésnek, és nőtt a hazai ipar dinamizmusa és exportképessége is. A GDP évi átlagos növekedése a 90-es évek első felében 5% (a GNP 4%), 96-ban már a 7%-ot is elérte. Az egy főre eső GDP tekintetében Írország 1996-ban utolérte, sőt leghagyta Nagy-Britanniát, és megközelítette az EU átlagát. Emellett a gazdasági fejlődést az EU-átlagnál alacsonyabb, majd 97-től megszűnő költségvetési deficit, alacsony infláció, valamint fizetésimérleg-többlet jellemezte.⁷ S míg az EU-n belüli kimagasló növekedése okán napjaink 'gazdasági csodájaként' emlegetik Írországot, nem szabad elfelejteni, hogy még több területen további lépéseket kell tennie, elsősorban a munkanélküliség kezelésében, a továbbra is fennálló szerkezeti dualizmus enyhítésében és a hazai vállalatok profitabilitásának javításában.

⁶ ezt az EU-val is megvitatták, és az EU anyagi támogatást is nyújtott hozzá

⁷ A kedvező makrogazdasági trendek eredményeképp Írország viszonylag hamar teljesítette az EMU tagjává válás maastrichti kritériumait.

Farkas (1998: 4) az ír állam szerepét a fejlődésben az 50-es évektől napjainkig a következő módon foglalja össze: „... Írország akkoriban egy keynesi világban – speciális helyzetét és lehetőségeit kihasználva (például tőkeimport) – az átlagosnál erősebb piacnyitással és liberalizációs politikával ért el sikereket, ami azonban sok ellentmondást hordozott magában, és hamar befulladt. A nyolcvanas évek óta éppen ellenkező volt a szituáció. Talán túlzással, de a lényegét megragadva azt mondhatjuk, hogy ekkortól Írország a liberalizmus háborgó tengerén jelentős mértékben a gazdaság állami befolyásolása útján ért el az ipari országok között kiemelkedő haladási (fejlődési) ütemet.”

Portugália

Portugália méretét és lakosságát tekintve Magyarországhoz hasonló ország. A gyarmatbirodalmi múlttal szemben a huszadik század legnagyobb részében politikai és gazdasági értelemben is a perifériára szorult, más európai országokhoz viszonyítva elmaradottsága jelentős mértékű volt. Az európai uniós tagság és az ezzel együtt járó gazdasági nyitás hatására két évtized leforgása alatt komoly gazdasági és társadalmi átalakuláson ment keresztül, ami nem csak a makrogazdasági mutatók javulásában tükröződik, hanem az infrastrukturális fejlődésben és az emberek javuló életminőségében is.

Portugáliában a csatlakozást megelőző évtizedek gazdaságpolitikáját az importhelyettesítő, önellátást célzó kereskedelempolitika és a gazdasági folyamatok erős állami kontrollja jellemezte. Ebből a szempontból a világgpiaci integráció megvalósításához Portugáliának hasonló problémákat kellett megoldania, mint a rendszerváltás utáni Magyarországnak. Jelentős eltérés volt azonban az, hogy Portugáliában a diktatúra ideje alatt sem szűnt meg a külföldi tőke beáramlása⁸ és a magánszektor sem, bár annak működése erős állami ellenőrzés alatt állt. Az 1974-es forradalom és az azt követő államosítások természetesen riasztóan hatottak a külföldi befektetőkre (Hamar 1995a:41). A gazdaság irányításában megerősödtek a túlcenzúrált, bürokratikus elemek, és az államnak meghatározó szerepe volt a forrásallokációban és a gazdaság kulcspozícióiban (állami nagyvállalatok a kereskedelemben, bankok, biztosítás stb.). A következő évtized során a belső politikai harcok megakadályozták a gazdaságpolitika átalakítását.

A politikai enyhülés, a nemzetközi szervezetekkel kötött egyezmények és a gazdasági nyitás hatására a működőtőke-befektetések, vállalatalapítások száma megnőtt. A kereskedelem liberalizálását a gazdasági egyensúly felbomlása kényszerítette ki. A külföldi működőtőke-beáramlás hatásainak tovagyrűzését viszont még akadályozta az állami kontroll és intézményi rendszer, valamint az iparpolitika (iparvédelem) számos elemének fennmaradása. A liberalizáció következtében kiéleződtek a gazdasági problémák, és ez a gazdaságpolitika visszarendeződését, az importot fékező, világgpiaci hatásoktól független iparfejlesztést eredményezett. Az iparpolitika nem piacokonform eszközeinek alkalmazása megakadályozta a gyökeres struktúraváltást, és halaszthatóvá tette a vállalatok világgpiaci követelményekhez való alkalmazkodását. A valódi gazdasági nyitottság, a piaci intézményrendszer kiépítése viszonylag későn, csak az EK-be való belépéskor valósult meg.

Az Európai Unióhoz való csatlakozás Portugáliában a külföldi tőkebefektetésekre vonatkozó szigorú szabályok fokozatos liberalizációját hozta magával (pl. a korábbi enge-

⁸ Jogilag már 1935-től kezdődően volt lehetőség külföldi tőkeberuházásra. Jellemző azonban, hogy még az 1965. évi törvénymódosítás is kötelező portugál többségi részesedést írt elő (Hamar 1995a:42).

délyeztetési eljárást eltörölték, és csak statisztikai célokból szükséges a regisztráció)⁹. Ez önmagában is a külföldi működőtőke-beruházások ugrásszerű növekedését eredményezte, aminek újabb lökést adott a 90-es években a portugál privatizációs program.¹⁰ 1989 és 1998 között több mint 100 állami vállalatot privatizáltak, és az ebből származó bevétel közel 15 milliárd dollárt tett ki (Artner 1999:94).¹¹ A működőtőke vonzásában azonban a szabályozási rendszer enyhítésénél jelentősebb szerepet játszott az, hogy a növekvő verseny kikényszerítette a struktúraváltást, és ez hatékonyabb forrásallokációt, javuló versenyképességet és a tőke jobb megtérülését eredményezte. A 80-as évek során a külföldi befektetők az olcsó helyi munkaerő bázisára építve új termelési kapacitásokat és új munkahelyeket hoztak létre. Kialakultak olyan húzóágazatok és területek (pl. a Setubal környéki autóipar), amelyek meghatározóvá váltak a portugál ipar és export fejlődésében. A nagy tőkeberuházási projektek egyike, a Ford és a Volkswagen által alapított joint venture, az Auto Europa jelentős volumenű differenciált terméket gyártott exportra. Ezek a projektek azonban további előnyökkel is jártak: a helyi vállalatok profitáltak a technológia transferből, a minőségellenőrzés fejlődéséből és a marketing csatornák kiépítéséből (Macedo 2000:126).

A külföldi működőtőke-beruházások nagyságrendjét tekintve az 1986-os csatlakozás és 1994 között átlagosan 2-3 milliárd dollár folyt be évente, majd részben az Expo hatására 1995 és 1998 között megháromszorozódtak a befektetések. A legnagyobb befektetők európai uniós tagállamok voltak, Spanyolország, Franciaország, Németország és Nagy-Britannia, de jelentős az Egyesült Államok szerepe is. A befektetések típusát tekintve a felvásárlások aránya jóval meghaladja a zöldmezős beruházásokét, különösen a privatizációs program beindulását követően.

A befektetések jelentős hányada, mintegy 40%-a a szolgáltató- (idegenforgalom, kereskedelem) és a pénzügyi szektorba áramlott, de bizonyos ipari ágazatok is vonzóak bizonyultak; leginkább az autógyártás, elektronika, élelmiszer, gyógyszeripar. Ezek a külföldi tulajdonú vállalatok elsősorban exportra termelnek, ami a belső piac nagyságát és a külföldi részesedésű cégek nagyobb export- és importhajlandóságát tekintve nem meglepő.

Makrogazdasági fejlődés

A csatlakozást követő években (1986-1990) a portugál GDP növekedése jelentősen meghaladta az unió GDP-jének növekedését. Míg az EU-ban átlag 3,3% volt a növekedés, az ibériai országban éves átlagban elérte az 5%-ot. Ezt követően megtorpant, sőt 1993 és 1995 között megfordult a trend, mert Portugália az EU többi tagállamánál nehezebben lábalt ki a recesszióból. 1996 és 1999 között viszont megint átlagon felüli növekedést produkált az ország. Az EU-s tagság időszakában korábbi hátrányának sikerült egy jó részét lefaragnia, míg a portugál GDP/fő vásárlóerő-paritáson számolva a csatlakozás előtt, 1983-ban még csupán az EU-átlag 55%-a volt, 1998-ban már elérte a 74%-ot. Portugáliának egyéb mak-

⁹ Az 1986. évi törvénymódosítás lehetővé tette a 100%-os külföldi tulajdonú vállalatok alapítását Portugáliában, igaz ugyan, hogy továbbra is előírnak bizonyos kikötéseket, pl. a foglalkoztatottak megtartására, új munkahelyek létesítésére vonatkozóan.

¹⁰ Ennek elindításához szükséges volt az 1989-es alkotmánymódosítás, mivel az 1987-es alkotmány az állami vállalatok privatizációját megtiltotta, valamint a privatizációs törvény meghozatala.

¹¹ Az állami vállalatok privatizációja során az államháztartás egyensúlyának helyreállítása elsődleges szempont volt, és a privatizáció fő eszközeül a részvények tőzsdén keresztüli értékesítését választották.

ro gazdasági mutatói is nagyon kedvezően alakultak, amiben bizonyosan nagy szerepet játszottak az EMU-tagságra irányuló erőfeszítések. (Csak a legfontosabbakat tekintve: az infláció értékét az 1992-es 11%-ról 1995-re 4, 1999-re pedig 2,2%-ra szállították le, a deficitet az 1993-as 7%-ról 1998-ra 2,3, 1999-re 1,9%-ra sikerült leszorítani, az államadósság 1995-ben a GDP 64,7%-át, 1999-ben már csak 56,1%-át tette ki. Nagyon kedvező tendenciát mutat a munkanélküliség rátája, ami a 80-as évektől egyre inkább az Európai Unió átlag alatt van. Ez különösen a szomszédos Spanyolországhoz viszonyítva szembetűnő, ahol az Unió átlagot jóval meghaladó 15-20% között mozog.) (*Éltető 2001:3*) A siker további fontos tényezője az, hogy a gazdasági konjunktúrát nem a belső fogyasztás, hanem a beruházások és az export indukálták.

Több közgazdasági elmélet szerint nemcsak az adott országba beáramló, hanem a kiáramló befektetések is fontos szerepet játszanak a gazdasági fejlődés szempontjából. Az Unióhoz való csatlakozás előtti és az azt követő néhány évben a beáramló külföldi működőtőke jóval felülmúlta az országból kiáramló tőke mennyiségét. Az 1990-es évektől kezdve viszont Portugália külföldi befektetései egyre növekvő tendenciát mutatnak, olyannyira, hogy 1998-ra már nettó befektetővé válik, sőt a világ nyolcadik legnagyobb külföldi tőkebefektetésekkel rendelkező országa lesz. A legnépszerűbb befektetési forma a külföldi vállalatokban szerzett tőkerészesedés. A befektetések ágazati megoszlását tekintve a szolgáltatási szektor áll az első helyen (pénzügyi, biztosítási területek), a feldolgozóipar részesedése fluktuál, de rendre jóval elmarad a szolgáltató szektorétól (*Éltető 2001: 7*).

Portugáliával kapcsolatban fontos tanulság, hogy az import és a tőkeáramlás liberalizációs folyamata mellett az állami beavatkozás eszközrendszerének átalakítása, kiterjedésének (fokozatos) leépítése és ezzel együtt a modern piacgazdaság megteremtéséhez szükséges gazdaságpolitika érvényesülése kellett ahhoz, hogy a tőkebeáramlás pozitív hatásai érvényesülhessenek. Ezek a pozitív hatások a mikroszféra gyökeres átalakulásán, a vállalatok alkalmazkodó- és versenyképességének javulásán keresztül jöhettek létre.

Görögország

A második világháború után, az amerikai segélyek elapadását követően az egyensúlytalanság megszüntetése érdekében az 1950-es években Görögországnak gazdasági reformokat kellett bevezetnie. Más európai országokhoz hasonlóan liberalizálták az importot, és véget vetettek az addig protekcionista kereskedelempolitikának. 1953-ban a drachmát 100%-kal leértékelték. Ezekkel a lépésekkel egyrészt a gazdaságot kívánták stabilizálni, másrészt a külföldi működőtőkét az országba becsalogatni. Az Európai Gazdasági Közösséggel 1961-ben aláírt társulási megállapodástól datálják az importhelyettesítés felváltását az exportorientációs politikával. A gazdasági irányváltás elkezdődött, amelyet később az 1981-es teljes jogú taggá válás visszafordíthatatlanná tett.

A külföldi működőtőke gazdasági súlya igen jelentős Görögországban. A külföldi működőtőke állománya a 80-as évek közepe óta a GDP egyötödével-egynegyedével egyenlő, ez pedig az európai átlag kétszerese-háromszorosa. Kevésbé ismert tény, hogy Görögország mind a külföldi működőtőke-állomány, mind az éves beáramlás tekintetében előkelőbb helyet foglal el, mint a külföldi tőkevonzásáról híres Írország. Ez még szembetűnőbb, ha az egy főre eső értékeket vesszük, de az egy főre eső külföldi működőtőke-állomány még a portugálénál is nagyobb (bár a spanyol érték mellett eltörpül) (*Artnér 2000b:2*). A transznacionális vállalatok betelepülésének motivációjában azonban lényeges különbség,

hogya a kis piacú Írországra a kedvező belföldi adottságok exportcélú kihasználása volt a cél, a nagyobb görög piac miatt viszont ezek a vállalatok a belföldi piacra is termelnek.

Az 1953-as gazdaságstratégiai irányváltástól a 70-es évek elejéig évente átlagosan 2,4 milliárd dollár áramlott a görög gazdaságba, és ekkor még a működőtőke volt túlsúlyban. Az 1974-et követő tíz évben a tőkeimport éves összértéke 1,8 milliárd dollárra esett vissza, de ebben az időszakban a kölcsöntőke vette át a vezető helyet. 1980 és 1988 között az összes tőkebeáramlás 61%-a hosszú lejáratú hitel. Ennek következményeképp egyre csökkent a különbség a beáramló (működő- és kölcsöntőke) és a kiáramló (hiteltörlesztés és profitrepatriálás) tőke között, a tőkeimport mind nagyobb része szolgált tőkeexport-célokat.

Az utóbbi két évtizedben viszont más európai országokhoz képest (Spanyolország, Írország, Portugália) Görögország vonzereje csökkent, s bár az országba áramló működőtőke éves értéke a 80-as évek közepe óta megkétszereződött, más országok esetében jóval dinamikusabb volt a bővülés. (Spanyolország esetében négyszeres, Írország esetében ötszörös, Portugália esetében viszont nyolcszoros növekedést regisztráltak.) A 90-es évek görög fejlődésében tehát kevésbé domináns szerepet játszottak a transznacionális vállalatok.

Az 1970-es évekig a külföldi tőke a húzóágazatokba áramlott, és a technológiai import és az exportorientáció révén komoly szerepet kapott a gazdaság modernizációjában. A 70-es évek közepétől viszont a transznacionális vállalatok nem létesítettek új beruházásokat a tőkejavakat előállító ágazatokban. Az exportcélú ipari termelés helyett a belső piacot megcélzó ágazatok – fogyasztási cikkek, szolgáltató szektor – felé fordultak, ami csökkentette az ipar súlyát, és végső soron a gazdaság versenyképességét rontotta. Az ipari termelés növekedése lelassult: míg a 70-es évek mintegy 7%-os üteme az Unió átlagnak két és félszerese volt, a 80-as években 1%-ra esett vissza, ami már csak 60%-át tette ki az uniós átlagnak. *Artner (2000b:4)* felhívja a figyelmet arra, hogy az iparosodottság alacsony fokán bekövetkező makroszerkezeti modernizáció, azaz a szolgáltató szektor előretörése a kevésbé hatékony termelés bővülését jelenti. A tőke azért áramlik a terciér szektorba, mert ott viszonylag kis ráfordítással érhet el nagyobb profitot, ezzel szemben a produktív szektorok modernizálása jelentős beruházást igényel.

A görög gazdaság legszembetűnőbb növekedése 1950 és 1980 között következett be, három évtized alatt a GDP több mint ötszörösére nőtt. A növekedés hajtóereje az ipar volt. A növekedés lassulása ugyan már megkezdődött a 70-es években, azonban a 70-es évtized átlagában még meghaladta az EK-ét, tehát egy felzárkózási tendencia bontakozott ki, amely ezt követően megtorpant. A görög csatlakozás utáni időszak a GDP egyre lassuló átlagos növekedési ütemét hozta; a 70-es évek átlagos évi 4,7%-os növekedése (az EU-átlag másfélszerese) a 80-as évekre 1-2%-ra, az EU-átlag kétharmadára esett vissza. A 90-es évek elején tovább romlott a helyzet, de az 1993-as mélypontot követően már javultak a kilátások, és 95-ben a GDP már közel 2%-kal nőtt, 96-97-ben pedig már újra meghaladta az EU-átlagot. 1995-ben és azt követően az ipari termelés elérte a recesszió előtti szintet, viszont a fellendülést jórészt a magán- és állami beruházások táplálták. A beruházások forrása nem hitel volt (a kamatok nagysága miatt nem is lehetett), hanem az állami és vállalati tőke, részben külföldi működőtőke. Végső soron a vállalkozások aktivizálódása a profitabilitás általános feltételeinek javulásával, azaz a tőke kedvező megtérülésével magyarázható. (Erre jó hatással volt a munkaerőköltségeknek és a kamatlábaknak a csökkenése.)

A Görögország és Írország által bejárat utat elemezve *Boltho (2000:168)* az előbbi relatív sikertelenségét többek között a külföldi tőkebefektetésekben rejlő különbséggel ma-

gyarazza. Amíg Írorszáiban a tőke elsősorban a high-tech iparágakban hasznosult, addig Görögországban a tőke beáramlása elsősorban kölcsönök és ingatlanberuházások formájában történt. Írország nagyobb tőkevonzó képességéhez hozzájárult az is, hogy relatív jó infrastruktúrával rendelkezett, alacsonyabb volt a korrupció, magasabb színvonalú volt az oktatási rendszer, a szakszervezeti mozgalom kevésbé volt konfliktusokkal terhelt. Lényeges szempont az is, hogy széles társadalmi konszenzus létrehozásával sikeresebb jövedelempolitikát folytatott és kordában tartotta az inflációt. Összességében Írország sikeresebben teremtette meg a befektető-barát környezetet a külföldi tőkebefektetések számára.

A külföldi működőtőke-befektetések motivációi Közép-Kelet-Európában

A közép-kelet-európai térségben az eddigi tapasztalatok alapján a külföldi befektetőket általában az alábbi három motiváció valamelyike vezérelte illetve vezérelte/vezérli:

- Saját piacaik bővítése: a nyugati befektetők számára gyakran már csak a kelet-európai országok jelenthetnek új piacot,
- Hatékonysági előnyök elérése: ezt elsősorban a viszonylag olcsó, de jól képzett munkaerő teszi lehetővé, de jelentősen alacsonyabbak az egyéb költségek is (pl. közüzemi díjak, termelési célú ingatlanok ára), és mindezekhez hozzájárulnak az adórendszeri ösztönzések is,
- A hatékonyság – és ezáltal világpiacon versenyképességük – növelésével a Nyugat-Európába irányuló ázsiai exportrobbanás visszafogása: az ázsiai exportoffenzívát kivédendő jelentősen csökkenteniük kell termelési költségüket, ami a gyáriparkok Közép-Kelet-Európába telepítésével válhat lehetségessé.

Magyarország esetében a működőtőke-befektetések legfontosabb motiváló tényezője a belföldi piac volt – a harmadik országba irányuló exportlehetőségekkel. Az országot sok nagy befektető többszörösen is centrális földrajzi helyzete miatt is alkalmasnak találta arra, hogy befektetései regionális központjává váljon (Csáki 1996: 72).

A külföldi működőtőke-befektetések szerepe a magyar gazdaság átalakulásában

Kalotay (2001) a külföldi működőtőke-befektetéseknek a privatizációban betöltött szerepét és a gazdaság egészére kisugárzó hatásait veszi górcső alá. Meggyőződése, hogy a sikeres tranzíció elengedhetetlen eleme volt a külföldi cégek bevonása a privatizációba, és a külföldi működőtőke kizárása a privatizációból az átalakulás és a világkereskedelmi (re)integráció jelentős lelassulását eredményezte volna.

A külföldi működőtőke beáramlása általában kétféle módon történhet: vállalati fúzió és felvásárlás formájában, vagy zöldmezős beruházásként (greenfield investment). A régió átalakuló gazdaságaiban ezeket kiegészítette az ún. 'brownfield investment', amely a fenti kettő ötvözetének tekinthető: formálisan felvásárlás, de a valóságban közelebb áll a zöldmezős beruházáshoz, hiszen a vételt követően a befektető szinte teljesen átépíti a gyárat, lecseréli a gépeket és megváltoztatja a termékszerkezetet. A korábban állami tulajdonú cégek jellemzőinek ismeretében nem meglepő, hogy létrejött ez hibrid forma, azonban ennek igazi jelentősége a következő, tipikusnak tekintett folyamatban írható le: a befekte-

tő megvásárolta a privatizált céget, és amennyiben az átalakulás jó tapasztalatokkal járt, sikerült a működő- és versenyképességet helyreállítani, újabb tőkét investált már zöldmezős beruházás formájában. Ezek a későbbi beruházások jóval meghaladták az eredetileg investált tőke nagyságát, és általában nagyobb mértékben vonták be a helyi kapacitásokat (Kalotay 2001:263).

A külföldi tulajdonú cégekkel kapcsolatban egyik leggyakrabban hangoztatott félelem a profit repatriálása. A hozzáférhető adatok tanúsága szerint nemzetközi viszonylatban a közép-kelet-európai országoknak sikerült a külföldi működőtőke hozadékának jelentős részét megtartani, mivel az újra befektetésre került.¹² (Kalotay 2001:264) Ez a siker elsősorban annak tulajdonítható, hogy a régióban az általános üzleti kilátások jelentősen javultak, valamint a viszonylag jó szabályozórendszereknek és adópolitikáknak.¹³

A külföldi működőtőke gazdasági szerepének, növekedésre gyakorolt hatásának megítélésekor mindenképp lényeges tisztázandó kérdés, hogy ezek a (részben vagy teljesen külföldi tulajdonú) vállalatok zárt, a gazdaság egészétől elkülönülő szigeteket, ún. *sivatagi katedrálisokat* alkotnak-e, vagy pedig kiterjedt helyi kapcsolatrendszerükön keresztül a gazdaság szövetébe integrálódva gazdasági tevékenységeiken keresztül *húzóerőt* gyakorolnak-e a többi gazdasági szereplőre.

Szalavetz elemzéseiben (1994, 1995) mikrogazdasági példákon keresztül szemlélteti, hogy a külföldi tőkebefektetések milyen hatással vannak a magyar gazdaság egészére. Bemutatja, hogy az egyszéri beruházások hatása hogyan tovább gyűrűzik a gazdaságban, olyan élénkületi folyamatot indítva el, amelynek eredményeképp a termelésnövekedés sokszorososa lesz annak, amelyet az eredeti beruházás indokolt volna. Gondolatmenete azon alapszik, hogy a külföldi tulajdonú vállalatok megrendeléseinek következtében más vállalatokban, szektorokban is beruházásokra lesz szükség, és ez egy beruházási láncolatot indít el.¹⁴ Mint említettük, a működőtőke beáramlása történhetett a privatizáció keretében, tehát meglévő (általában komoly likviditási gondokkal küzdő) vállalatokba vagy zöldmezős beruházásokba való investíció formájában. Amennyiben nem zöldmezős beruházásról volt szó, a befektető kétszer fizetett, hiszen először a vételárát fizette meg, ezt követően pedig a vállalat talpraállításának költségeit. A vállalat *feljavításának, stabil működőképessége helyreállításának* első lépése a pénzügyi konszolidáció volt. Ennek keretében gyakran már az is javított a hitellehetőségeken, hogy a leromlott vállalat irányítását tőkeerős új tulajdonos vette át, de arra is volt példa, hogy a külföldi anyavállalat készfizető kezességét vállalt, s így a korábbinál jóval kedvezőbb kamatfeltételekkel juthatott pénzforrásokhoz a gyeges vállalat.¹⁵

Második lépésként a vállalat műszaki felújítását kellett elvégezni, tekintve, hogy a vállalatok többségére évtizedek óta jellemző volt a forráshiány¹⁶, és nem csak a műszaki fej-

¹² Egyedül Kínának sikerült a fejlődő ázsiai országok közül hasonló arányban megtartani a profitot.

¹³ Ugyanakkor Oroszország példáján az is világossá vált, hogy a hazai tulajdonosok, befektetők megléte sem jelent garanciát a tőke megtartására, a kiáramlás elkerülésére, hiszen ha az üzleti kilátások rosszak, a tőke kimenekül az országból.

¹⁴ A multiplikátorhatás szakkifejezést használja jelenség összefoglalására, amely eredetileg J.M. Keynes nevéhez fűződik, azonban nem a keynesi értelemben, makrogazdasági megközelítésből kiindulva elemzi a működőtőke-befektetések multiplikátorhatását, hanem a mikroszemponitú megközelítést alkalmazza, konkrét vállalati példákkal illusztrálva.

¹⁵ Szalavetz (1995) arra is rávilágít, hogy a felvásárláskor gyakran nem is volt felmérhető a beruházó számára a pénzügyi kötelezettségek mértéke a kozmetikázott mérlegek, és a később behajthatatlannak minősülő követelések miatt.

¹⁶ a költségvetés ugyanis a nyereséges vállalatoktól elvonta azok fejlesztésre fordítható forrásait

lesztések, de gyakorta a felújítások is elmaradtak. Így került sor a korábban alkalmazott technológia modernebbre cserélésére, az amortizálódott géppark minőségi cseréjére és a telephelyek infrastruktúrájának felújítására.

A stabil működőképesség helyreállítását követte a *vállalat versenyképességének javítása*, amelynek során egyfelől a korszerűbb termékszerkezet kialakítása, másfelől a vállalat-szervezet átalakítása történt meg. Az előbbi kapcsán került sor a vállalat tevékenységének áramvonalasítására, és új, világpiacon szinten versenyképes termékek bevezetésére. Mivel az új termékszerkezet kialakításakor az anyavállalat globális érdekei a döntőek, a helyi vegyes vállalat és az anyavállalat között speciális munkamegosztás alakult ki, ami lehetővé tette a vállalat bekapcsolódását az anyacég globális kereskedelmi hálózatába. Ennek a folyamatnak a legfőbb előnye az, hogy (külföldi) felvevőpiacot biztosít a helyi vegyes vállalatnak, s így annak nem magának kell megküzdenie az exportpiacok megszerzéséért.

Vállalatszervezeti szinten a termelési folyamatok újragondolása következtében egyfelől jellemző volt a vállalati hierarchia laposítása (középvezetői rétegek csökkentése, kiiktatása), másfelől bizonyos funkciók kiszervezése. A vállalat így már fő profiljára koncentrálhatott, és közben megszervezte helyi beszállítói hálózatát.¹⁷ Ezzel párhuzamosan zajlott a vállalat egyes funkcióinak átalakítása (bizonyos funkciók meg is szűnnek, viszont korábban nem létezőket létesítenek) és a megmaradt dolgozók feladatkörének újradefiniálása. A cégek nem ritkán jelentős összegeket fektet a dolgozók képzésébe, vezetői szinteken külföldi továbbképzésekre. A korábbiakban említett tőkeinjekciók, a materiális javakba történő beruházások mellett igen jelentős volt a nehezen számszerűsíthető immateriális javak (menedzsment know-how, korszerű vállalatszervezési ismeretek, piacismeret, piaci kapcsolatok) hozzáadása is.

A fent részletezett multiplikátorhatás azonban nagyon eltérő mértékben érvényesült az egyes vállalatok működése kapcsán, s ez nagymértékben a befektető eredeti motivációjától függ. A tapasztalatok azt mutatják, hogy a következő típusú vállalatok integrálódtak/integrálódnak legkevésbé a nemzeti gazdaságba, s így a befektetések gazdaságot dinamizáló hatása is jóval kevésbé érvényesül.

- Azok a 100 százalékos külföldi tulajdonban lévő cégek, amelyek az anyavállalat által gyártó termékhez állítanak elő alkatrészeket, részegységeket, és a termelés túlnyomó része exportra kerül: vagy az anyacéghez, vagy annak egy másik országban lévő gyárába, összeszerelő üzemébe szállítják ki.
- Azok a vállalatok, amelyek más országokban korábban már beszállítói voltak a multinacionális cégeknek, s azokat követték az új piacokra. Leginkább zöldmezős beruházásként hozták létre a vállalatot, és a multinacionális cég helyi partnerévé váltak. (Arra is volt példa, hogy a betelepülő 'multik' eleve jóval nagyobb területet vásároltak meg, mint amire maguknak szükségük volt, azzal a céllal, hogy a közeliükben helyet tudjanak biztosítani a később betelepülő beszállítóknak.)

¹⁷ Több elemző rávilágít a hazai cégek kiszolgáltatottságára a beszállítói körök kialakításánál. A vegyes vállalat ugyanis rendszerint két kört alakít ki, egy első- és egy másodrendű beszállítói kört, ahol az első vonalbeli cégek többnyire szintén külföldi érdekeltségűek, s ezek szervezik meg a másodvonalbeli, helyi cégek felkutatását, határozzák meg számukra a minőséget, szállítási gyakoriságot, stb.

¹⁸ Összehasonlításképpen a Philips száz beszállítója között négy magyar vállalat volt, a Tetra Pak-nak egyáltalán nem volt magyar beszállítója. A magyar piac mellett az EU piacait is megcélzó Suzuki esetében viszont már 94-re elérte a helyi hozzáadott érték a vámkedvezmények érvényesítéséhez szükséges 60%-ot. (Szalavetz 1994:99)

- Azok a zöldmezős beruházásban felépült cégek, amelyek egyértelműen a helyi piacot célozták meg termékeikkel, így a helyi hozzáadott érték arányának növelése nem járt nagyon is kézzel fogható előnyökkel. (Ezzel ellentétben jóval nagyobb motivációja volt azoknak az Európai Unió kívüli cégeknek, amelyek a helyi leányvállalatot ugródeszkának tekintették az Unió országaiba irányuló exportjukhoz, hiszen a vámkedvezmények kiaknázásához 60 százalékos helyi hozzáadott értéket kell elérniük.)¹⁸

Összességében azonban a külföldi tulajdonba került cégeknél ugrásszerűen megnőtt a termelékenység és a versenyképesség, amit az empirikus vizsgálatokon kívül a vegyes vállalatok kiemelkedő exporttevékenysége is alátámaszt.

Továbbra is kérdéses marad viszont a tovagyrúzó hatás, vagyis a magyar tulajdonú cégekre, azok termelékenységére kifejtett pozitív befolyás hipotézisének igazságtartalma. *Szanyi (2002:7)* felhívja a figyelmet, hogy empirikus tanulmányok sokasága mutatta be a külföldi irányítás alá kerülő cégek ugrásszerű fejlődését, nemzetközi munkamegosztásba való bekapcsolódásukat, viszont sokkal kevesebb szól azok átgyrúzó hatásairól, amellyel a hazai tulajdonú cégek modernizációját segítették volna elő. Az empirikus szakirodalom eddig nem tudott egyértelmű bizonyítékokat felmutatni arra, hogy mérhető pozitív hatások érték volna a magyar tulajdonú cégeket. Ami pedig, mint megjegyzi, jelentheti azt, hogy ilyen hatások nem következtek be, de azt is, hogy a használt vizsgálati módszerek, illetve a vizsgált vállalatok statisztikai elemzésre való alkalmatlansága akadályozta azt.

A külföldi működőtőke beáramlásának hatásaival kapcsolatban Magyarországon is gyakran rámutatnak, hogy a külföldi befektetők tovább mélyítik azt a szakadékot, amely az ország fejlett és elmaradott része között kialakult. A két részre szakadást egy gyorsan fejlődő, modern, versenyképes, és egy leszakadó, főként az észak-keleti országrészben található, nem exportképes gazdaság jellemzi. A duális gazdaság jelei a 90-es években a feldolgozóiparban is kimutathatóak voltak, az egyik oldalon a modern, gyors fejlődésre képes külföldi tulajdonú vállalatokkal, a másikon pedig a 'vegetáló', hagyományos tevékenységet végző hazai tulajdonban lévő vállalatokkal. Számos elemzés utal a túlzott főváros-centrikusságra, de ugyanakkor arra a következtetésre jut, hogy a külföldi működőtőke-befektetések nem csak Budapesten, hanem az ország többi részében, az egyes megyék szintjén jelentősen hozzájárultak a fejlődéshez, a munkanélküliség mérsékléséhez, az exportorientáció növeléséhez és a vállalati hatékonyság javításához (*Hamar 1999:44*). Az ipari központok javulásának hatására már némileg csökken a feldolgozóipar és az export Budapest-centrikussága, és ez a tendencia a jövőben is folytatódhat (ipari parkok, autópályák stb.). Azonban mindez nem történhet Budapest fejlődésének kárára, ugyanis a jövőbeni külföldi befektetésekért folyó verseny a környező országok fővárosaival folyik.

Következtetések

A dolgozatomban bemutatott példák igazolják, hogy a külföldi működőtőke valamennyi országban jelentős mértékben hozzájárult a vállalatok javuló teljesítményéhez és versenyképességéhez, a globális kereskedelmi hálózatokba való bekapcsolódásukhoz, az exportorientáció erősödéséhez, a gazdaság szerkezetének korszerűsítéséhez: azaz elősegítette a gazdaság modernizációját.

A sikeresen modernizáló országokban kivehető az állam megváltozott szerepe: a tulajdonosi szerep valamint az állam újraelosztó, támogató, közvetlen irányító szerepének

visszaszorulását követően jelentős kezdeményező és fejlesztő szerepet tölt be, pl. az infrastruktúra fejlesztésében, a belföldi verseny ösztönzésében, a hazai vállalatok versenyképességének javításában, az oktatás, K+F, innovációs tevékenység támogatásában.

A kedvező hatások mellett több országban a külföldi működőtőke beáramlása és tevékenysége szerkezeti (és területi) dualizmus kialakulásához vezetett. A hazai vállalatok szinte kizárólag a hagyományos iparágakban, kevésbé fejlett technológiával és gyengébb versenyképességgel működnek, míg a modern, korszerű technológiával rendelkező, jóval versenyképesebb szektorokat a multinacionális vállalatok uralják. Ez rendkívül megnehezíti a hazai szférában a fejlődést és a tőkefelhalmozódást, valamint minden potenciális új belépőnek a piacra való betörését.

A gazdasági felzárkózás és modernizáció nem hozza azonnal magával az egész társadalom helyzetének jobbrafordulását. Bizonyos mértékben a külföldi tőke beáramlásának, a duális gazdaság kialakulásának hatására emelkednek a jövedelmi és regionális különbségek, ami komoly társadalmi feszültségekhez vezethet. A hatékony társadalompolitika feladata a társadalmi polarizáció mérséklése, az esélyegyenlőség megteremtése és a szociális védelem biztosítása. Minél jelentősebbek azonban a kialakult különbségek, annál nagyobb erőfeszítéseket igényel a társadalmi integráció megvalósítása.

Hivatkozások

- Artner Annamária [1998]: „Importált” siker? Írország útja az Európai Unióban. Társadalmi Szemle, 6. sz. 57-67. o.
- Artner Annamária – Éltető Andrea [1999]: *Dél-Európai tapasztalatok*. Cégvezetés, június, 92-96. o.
- Artner Annamária [2000a]: *A perifériából a centrumba? Írország gazdasági fejlődése az elmúlt évtizedekben*. Aula, Budapest. 110 o.
- Artner Annamária [2000b]: *Az európai felzárkózási tapasztalatok Görögország példáján*. Kihívások, 127. sz. május, MTA VKI, Budapest. 16 o.
- Bara Zoltán – Szabó Katalin (szerk.) [2000]: *Gazdasági rendszerek, országok, intézmények*. Bevezetés az összehasonlító gazdaságtanba. Aula, Budapest. 609 o.
- Bara, Zoltán – Csaba László (szerk.) [2000]: *Small economies' adjustment to global tendencies*. Aula, Budapest. 430 o.
- Boltho, Andrea [2000]: *What matters for economic success? Greece and Ireland compared*. in: Bara, Zoltán – Csaba László (szerk.): *Small economies' adjustment to global tendencies*. Aula, Budapest. 151-170. o.
- Csáki György – Sass Magdolna – Szalavetz Andrea [1996]: *A külföldi tőke modernizációs szerepe*. Külpolitika, 2. évf. 2. sz. 65-92. o.
- Diczházi Bertalan [1999]: *Beruházások és növekedés*. Cégvezetés, június, 88-91. o.
- Éltető Andrea [2001]: *Portugália modernizációja*. Kihívások, 141. sz. május, MTA, VKI. Budapest. 14 o.
- Farkas Péter [1998]: *A gazdaságfejlesztő állam Írországban*. Kihívások, 109. sz. augusztus, MTA VKI, Budapest. 16 o.
- Hamar Judit [1993]: *A külföldi működőtőke-beáramlás szerepe a magyar gazdaság átalakításában: Elmélet és gyakorlat*. Kopint-Datorg, Budapest. 84 o.
- Hamar Judit [1995a]: *A külföldi működőtőke-beáramlás hatásai a magyar gazdaságátalakulásra, 1989-1995: Mérhető makro- és mikrogazdasági hatások a nemzetközi elméleti és*

- gyakorlati tapasztalatok, valamint a hazai tényleges folyamatok elemzése alapján. PhD disszertáció, Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem. 144 o.
- Hamar Judit [1995b]: *Tendenciaváltozások a közvetlen tőkebefektetések nemzetközi áramlásában*. Külgazdaság, 39. évf. 7-8. sz. 49-68. o.
- Hamar Judit [1999]: *A külföldi működőtőke és az egyensúlyi problémák*. Info-Társadalomtudomány. 46. sz. 35-46. o.
- Hamar Judit [2001]: *A külföldi és a hazai tőkével működő vállalatok szerepe a magyar iparban*. Külgazdaság, 45 évf. 4. sz. 4-34. o.
- Kalotay Kálmán [2001]: *The Contribution of Foreign Direct Investment to Transition Revisited*. The Journal of World Investment, Geneva, Vol. 2. No. 2. June, 259-276. o.
- Kiss Judit [2001]: *Modernizációs utak tanulságai*. Kihívások, 140. sz. május, MTA VKI, Budapest, 16 o.
- Láng Eszter [1985]: *A működőtőke kivitelének változó motívumai*. Egyetemi Szemle, 1. sz. Budapest, 109-116. o.
- Macedo, Jorge Braga]ORGE BRAGA de [2000]: *Portugal's European integration*. in: Bara, zoltán – Csaba László (szerk.): *Small economies' adjustment to global tendencies*. Aula, Budapest. 115-128. o.
- Szalavetz Andrea [1994]: *Mit hoz, mit visz a befektető? A külföldi tőke multiplikátor-hatása*. Cégvezetés, 10. sz. 98-101. o.
- Szalavetz Andrea [1996]: *A külföldi tőkebefektetések multiplikátorhatása: mikrogazdasági példák makrogazdasági megközelítésben*. Külgazdaság, 40. évf. 2. sz. 62-79. o.
- Szanyi Miklós [2002]: *A külföldi tulajdonú cégek Magyarországon: Új fejlődési modell központi szereplői?* Kihívások, 159. sz. október, MTA VKI, Budapest. 11 o.
- Zsarnai Judit [1999]: *A felzárkózás motorja*. Cégvezetés, június, 78-88. o.